

մը կհտանշաններ ալ գործածուած: Սկոտտի Երի-
գենայի ի գլուխ հանած Գիմոհեայ Արիսպա-
գաջուց գործոց թարգմանութեանն ամէն տողին
մէջ անհեթեթ սխալներ կը գտնենք, որ բնագրի
բառերը սխալմամբ իրարու խառնակելէն յա-
նդ եկած են: Եթէ հայն ալ Պղտատի գործքն
գլխաբեր տեսերով գրուած ձեռագրէ մը
թարգմանած ըլլայ, նոյնպիսի սխալներ պէտք է
որ գտնէինք նաեւ հայոյն բով իւրաքանչիւր
նախագատութեան մէջ: ... Որովհետեւ հայն ազատ
է այսպիսի սխալներէ, կը հետեւի թէ իւր տեսած
նախագրին մէջ ըստ կարգի բաժնուած էին բա-
ռերը: Ի հարկէ այս պարագայի հակառակ կ'ըլլէ
հայ գիտնոց ոմանց կարծեաց՝ թէ սոյն թարգ-
մանութիւնն եղած ըլլայ է եւ նաեւ է դարուն,
բայց կը զորացնէ այն ենթադրութիւնը՝ թէ
Գրեգոր Մագիստրոս թարգմանած է զայն իբր
1030ին Յ. ք.: Վասն զի նաեւ քարքբեան ձե-
ռագիրը՝ որ 895ին Յ. ք. գրուած է, մանրագիր
է եւ բառերը բաժնուած, ինչպէս նաեւ նոյնը
կ'արժէ փարիզեան ձեռագրին համար, որ միշտ
աւելի ժամայն կ'երեւայ: Հայ թարգմանու-
թեան տաճանակին աւելի մանրամասն հետա-
զոտութիւն մ'այլուր պիտի ընենք: — Ասով կը
կնքուի գրութիւնս:

Յայս վայր ըստածներէն յայտնի է՝ որ
հայ թարգմանութեան այս առաջին հրատարա-
կութիւնն ոչ միայն հայ, այլ եւ. հին յոյն մա-
տենագրութեան համար յարգի ձեռնարկ մըն է:
Դժբախտաբար մի միայն հայ ձեռագիր մ'ըլլա-
լով՝ կարելի չէ բոլորովին անաղաւաղ ընագիր
մը տեսնել հրատարակութեան մէջ: Բաղձալի
էր որ նոյնպէս հայ ընագրին ներքեւ յօրինուած
ծաբար եւ մանրամասն դրուած ըլլայ համեմա-
տութիւն մը՝ հայ թարգմանութեան յոյն բնա-
գրին այլեւայլ խմբից հետ: Ասով գործոյն հրա-
տարակական արժէքը կ'առնուր նաեւ գիտնա-
կան մեծ նշանակութիւնս:

Հ. Յ. Տ.

ԱՅՏԻՍՏՐԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՂԵՆՈՐՈՒԹԻՄԱՆ Ի ՓՈՔՐ ԱՍԻՆ

Գաղղոյի Կրթութեան Վաճառակմանութեան եւ
Երկրագործութեան պաշտօնարարնաց կողմանէ ուսու-
նական ուղեւորութեան մ'աւարտած էին երկու գաղ-
ղացի գիտնակներ՝ Գերոզ Փիսոն (Georges Pissou)
եւ Ալպեր Տըվել (Albert Dovelay), որոնք իրենց
ուղեւորութեան նպատակն դրած էին կտրել անցնել
Փոքուն Ասիոյ արեւելեան հիւսիսային եւ Իրանի ալ
արեւմտեան-հիւսիսային կողմը: Սոյն գիտնակներ

իրենց ուղեւորութեան մընջոյն թղթակցութիւնն
կ'աւարտէին գաղղիական Le Temps օրագրն, ու գա-
ւննք այժմ ի մի նաւաբերով հրատարակած է իբր Յա-
նրած իւր թղթին այսու նիւստը՝ «Յաւաճակող-
ման Ասիոյ մէջ»:

Սոյն ուղեգրութիւնն, որ 24 միսնալ մանրագիր
սխմակ կը լցնո՞ւ. ունի ի սկզբան ստուերագծալ
աշխարհացոց տակտակ մ'ախ կողմանց, որուն վրայ
Նշանակուած է իրենց քննած ծամբուն ուղործութիւնը:
Ուղեգրութեան այլեւայլ մասերու բաժնուած է: Առա-
ջինը, որ Փարիզն մննչու Կարին հասնիլը կը ստորա-
գրէ, գրած է Ալպեր Տըվել. երկրորդը՝ որ Կարնոյ
ստորագրութիւնն է, Գ. Փիսոնի գրչին արդինքն է.
երրորդը՝ որ Կարնէն մննչու ի Քաղէէ կը նացնէ,
դարձեալ առաջնոյն գրչէն լիւծ է: Այս մասերն վերջը,
որ ամբողջ գրութեան գեղե՞կ է, կու գայ ընդառ-
մակ մաս մ'որ Պարսկաստանի վրայ կը ծառէ, դարձեալ
Գ. Փիսոնի գրչէն: Թեթիւր իմացագրութիւնը կը յայտնէ
միանգամայն որ ներկայ ընդամասն յողաւմն մը մասն
է ամբողջական ուղեգրութեան. մացեան առ ի շղչէ
տեղույ ղուրս թողուած է: Այս ստուտանին մշգրտութե-
մանութիւնն է յաշնոցը. թէ եւ չըլլաց նդինակաց
ամէն կարծեաց ու ստուած տեղեկութեանց համամտո:

Ուղեգրութեան նետաքցողական մասերն նետ-
գնետէ կը հրատարակներ քաղուտայն թագգմանութեանը:
Դուրս թողուած են այնպիսի քանի մը կտորներ, որ
զուտ ուսումնական նկարագիր չունին: Ի մասնաւոր
հատուածին վերջն կ'ըսէ՛ն որ Պարսից աշխարհին ու-
ղեգրական նկարագրութիւն մըն է, անուտան են միայն
այն մասերն, որ մեզի նետաքցողական են:

Ա.

ՓԱՐՏԷՆ Ի ԿԱՐԻՆ

ՍԿՂԻՐՆ ՈՂԵՆՈՐՈՒԹԻՄԱՆ

Տրայիդոն, 27 օգոստոս, 1890:

Ըստ աւանդութեան՝ Արեւելից մէջ պէտք
ենք փնտռել մեր քաղաքակրթութեան սկզբնաւ-
որութիւններն, այն սրբալան երկրին մէջ՝ ուր մար-
դուս առաջին քայլերը յերեւան կու գան: Խոր-
հրդաւոր արջայներու այս երկրին մէջ է որ կ'երեւան
գիւր. ուր Սփրիւն եւ Բակըրս իրենց աշխարհակա-
լութիւնը կը ստարծեն. ուր վիշապ մը պահապան
կը կենայ Ոսկի Գեղման. ուր Բեղդերոփուն, Հերա-
կէս եւ Թեւեռն կը կուտին Միտասոնեայ կամ Ա-
մազոնաց գէտն. այս անամիկ երկիրք օժտեալ եր-
կրաց մէջ ծնուա Միհրայ պաշտօնը: Տոս Որմիզդ
սգորեցաւ Արճմնի գէտ, բարձրացան Բահալուր,
Թամուսի բազիրները, եւ պատռն առաւ Անահիտ
դիցուհի եւ բիւր այլ դիք: Այս տեղ գարձեալ՝
աշխարհակալաց ամբարտաւանութեամբն զրանաց
գրեալ ժայռերու կամ քանդակներն պատնայ եւ
գրոշմալ աղիններու վրայ, որ բարեբանական ար-
քայից քաղաքործութիւնը կը պատմեն, նախա-
պատմական ժամանակի երկրորդինը բնակարանու-
թեանց, անվերջ գաղթականութեանց եւ հզոր քա-
ղաքակրթութեանց Տաքերը կը գտնուին: Ասեւ
յիւտայ, երբ արդէն ստք կը կանխը գրաւոր պատ-
մութեան սահմանն, որուն սեմից վրայ այնպէս

1 En Asie antérieure: Le Temps, 1891. Supplément—décembre.

որանչև ի մուտք մը կը կազմեն Համբերանց նուագներն ու աւելի կանխազոյն՝ Ծննդոց գիրքը: Երբ առապակախտան վնասը տուած առ տակաւ ան ճան կը կորուհին, երբ մարմն ու Հանձնարը կը զարթնու տողան աշխատութեանը բնզմաւորակն, եւ երբ մարդկութիւնն որ աւուր աւելի Հաստատութեանը կ'արձանագրէ իր արարչագրութիւնը: — այս միեւնոյն Արիան է որ կը զոգայ կիւրտի բանակաց եւ Աղէքսանդրի լեզուներուն արշաւանաց, Պարթեւեաց եւ Հռովմայեցեաց ընդգէմարած բախման, արարական ցեղերու եւ մնգորական վաշխատուն Հրատակաց խուռն ծփանաց ներքեւ: Կամ որ դոգալով կը խնարհի Մովսիսի օրինաց, Յիսուսի առակաց եւ Մահճետի Հրամանաց առջև:

Առապակախտան վնասը այս երկիրն, ուր ցեղեր սիւնտան վայրակատին, կրօններ ծնան, ծագեցան պարմանայի վիպասանութիւնը: որ Հայերնիքն է ցորենեղէն արմտաց, մրգաբեր ծառաց, որթմաննիկ եւ տեսունն անանջոց: որ խանձարուբն է քաղաքարթութեան, քանի որ դեռ չէր ներհած կրկին՝ դարբերս փոշոյն մէջ՝ զատակաբեկ: — այս երկիրն կանխաւ պետք էր պապական յայտ ելլէ՛լ գեոտոյ, լեւոնց ու Տոլմոսնի, որ այնչովի դիպաց յուշարար վկայ են կանգնած: քննել պատմական ուղիներն, աւերանաց գերութիւնն ու արձանագրութիւնը: ուսումնասիրել արդագրական նկարագիրքն այլեւայլ ցեղերու: որ յետանկաց բեղորջն են Հետախաղաղ կարուսած տիրապետութեանց: միով բանի ի լոյս Հանել այն ամէնն որ մնացորդ նշեար կը գտնուի ազգաց, Հարստութեանց եւ միահեծան ինքնակարթութեանց, որ զիրար փոխանկեցին եւ կարգ ըստ կարգէ խառնակեցին, առաջուր կոխեցին, միջմանկ թափանցեցին եւ նուանցին ազգէն եւ ցեղերս: Սակայն այսպէս չէ եղած: Եւ ցայտօր աշխարհագետ խուզարկուաց եւ դիտոց աշխատութիւնն ըստ մեծ է: Ընտրելաղոյն աշխարհացոյց տախտակաց իսկ վրայ տեսնուած ընդարձակածաւալ դատարկ տեղերը կը ցուրենն դեռ: եւս շճետաօտուած երկիրներ: բազմութիւն մ'արձանագրութեանց դեռ: կը մնան առանց առեղծման, նաեւ եւ ոչ իսկ ի լոյս Հանուած: անթիւ Հնդկոյտ բլուրք՝ տակաւին շագնուած ու շեւուղորկուած՝ դաղոնիք կը մնան մեղի- բազմութիւն: Եւ ժողովուրդներ, որոնց ոչ բարոյքը գիտենք, ոչ սովորութիւնքն, աւանդութիւնքն ու զրոյցները, ինչպէս եւ ոչ իրենց սկզբնաւորութիւնն ու ազգագրական ինամութիւնքը:

Մեր մտազրութիւնը զբաւեց ի մասնաւորի երկիր մ'որ թերեւս ամէնէն քիչ ծանցուած է, այսինքն՝ Հայք ու Քրդաց աշխարհը՝ Հայկական՝ քրկական նիւթերով Հարուստ բարձրագաւտաց մէջ խաղաղք եղան կ'ըսուի, որ առաջին անգամ մտկեցին պղնձն ու կոկնդին երկաթը, Հէքթարի (Սոկաց Հարաւակողման) առապայ եւ գահապէտ լերանց թոհեւրոհին, այս պարհարելի գորգեան Հայկուոցին մէջ՝ զոր Աղէքսանդր կորեց անցաւ շրջան ընելով, Զուգի եւ Արարտ լերանց մէջ, որոնց մէջ միոյն եւ թէ միւսն Նայի տապանը կրելու պատեւը տրուած է, փոխած ապաւինած են լեռնորդեայ եւ կուռասեր Քրդաց թով նաեւ ա-

սորեստանեայ ժողովրդոց բեկորը՝ Նեստորականը, որոնց կրօնական եւ քաղաքային պեանն է Մար- Հինն, եւ որոնք Քարդէացի յորընդանը կ'առնուն՝ երբ կաթուղիեայ կ'ըլլան: Աւելի արեւմտեան կողմն ի Թուր-Ապսին՝ ուրիշ ազգաց բեկորը, որ Յակրիտը կը կառուին, կը միանան Հռովմական եկեղեցւոյն Հետ՝ Մտրոց անունը առնելով: Վանայ լճին եզերներն էր, ուր արդէն Հայկական Տնուանդ լեզուն կը խօսուէր, Նիստոսի եւ Սիփանայ լեռնայ մօտ, որ թերեւս չէին դեռ մարած, երբ ՂԱՐՃԷ Տիմոտիկելու եկաւ Ազրամելքը, մինչ իւր Յանասար եղբայրը Սասնի կողմանը կ'ապաստանէր, երկուքն ալ մաղապուրծ փախած իրենց Սենեքերեմ Տորմէն, որ զերեւը իւր Նեսուրք դից զոհել յօժարելու գաւաւածած էր: Ի Շափորմանկերտ, այսինքն՝ ի Վան կանգնած է գեղայն Համբարձ՝ իւր շքեղակերտ ամարաստանը: Նաեւ Տիգրիսի եւ Եփրատայ բարձրահովիտը քիչ Հետաքրքրական չէն եւ ոչ զուրկ բազմադիմի յիշատակներէ: անասաւ շարք մը կը գտնենք Տաւ բերդերու եւ աւատական զղեկաց աւերակներու, եւ կը Հանդիպինք՝ բաց ի Հայոց եւ ի Քրդաց՝ բազմաթիւ ցեղերն եւ աղանդներու, ի մէջ այլոց՝ Գրգըրպաշներու եւ Եղիտներու, որ այս անուամբ ծանօթ են իբր գիւսպաշուք:

Բայց ահա երկաթուղւոյ առաջին շերտերը կը թափանցեն Փաքուն Աօիոյ լեռնադաշտերը: Երեք դիճք կ'ըլլեն Չմիւսնիայէն եւ կը մանեն Հերմոսն, Այլիստոսայ եւ Մեանդրի Տոլիտները: աւարտելու մօտ է Իւսկիւտարէն յԱնկիւրս ձգուող դիճք, որ եւ պիտի երկարաձգի մինչեւ Պաղատա: արդէն իսկ խօսք կ'այ թէ Մամուրն ի Սեքստիսա եւ ուրիշ գծեր շինելու Հրաման տրուած է: Ուրեմն տեսեալական յեղաշրջութիւն մը կատարուելու մօտ է, որ չէր զինար անտարբեր նկատել վասն զի խորին փոփոխութիւնը պիտի մտնուին ոչ միայն բնակչաց սովորութեանց, տեսարական յարաբերութեանց, այլ նաեւ արեւելեան ուրիշ Հանդամանաց տեսականութեան եւ Հասասարկեալութեան մէջ:

* * *

Տարի մ'անցած է այն օրէն որ մտքորիս գրինք Հեաազարական ուղեւորութիւնն մը կատարել այս կողմերը: Ուղեգրիճը շատ անգամ փոխուեցաւ: Բայց վերջապէս որոշեցինք նաեւ ի Տրապիզոն, կորեւ մտնել Հայոց եւ Քրդաց բնակած վայրերը, Պարսից աշխարհին մեծ մասը, եւ՝ ըստ պարագայից յաշնութեան՝ նաեւ աւելի Հեռուները մինչ:

Օգոստոս Տիւն ելանք Փարսիզն, մեզ Հետ էր նաեւ մեր զրագիրը: Երկրորդ օրը Մարսելէն ծամբայ ելանք Tamise նուով: Մեր ծովայնաց ուղեւորութեան նկատմամբ շարտիք բռնիք մը: նաւը խորտիս ձգեց ի Սիւս, Տարսանելի, Կ. Պոլիս, Մամուրն ու Արատան, եւ Հասանք արդէն Տրապիզոնի նաւակայրը:

Տոբլու կողմանէ զուարթ տեսք մ'ունի Տրապիզոն: իւր կենդանի գոյնեով՝ ճերմակ, դեղին ու կապոյտ աներն իրենց կարմիր տանիքներովն

աստիճանաբար կը բարձրանան կարգ ըստ կարգէ՛ր լըսյ մը կորնն վըսյ, գեղեցկատեսիլ պարտեզներով շրջապատեալ, հետուն ի յետասլոյմն լըթագոյն հորիզոնն մէջ անհետ եղած՝ կը պարզ լերտայն ժաննէնէ կիսատեսիլ պատկեր մը:

Մեր Tamise նուսուն շորս կողմը, որ խորիսիս ձգած կը հանգչի խորին մէջ, բազմաթիվ թեթեւնիթայ կորնու բազմութիւն մը կը սպասեռ ուղեւորաց ցամաք հաննին: Վաճապարէնք ոտքբերիս դնել Փարսն Սօրոյ այս կետին վըսյ, ուր պիտի սօրի մեր ուղեւորութիւնը: Քանի մը վըսրկեննն արդէն ցամաք կ'ըլլենք: դիմացիս կ'ըլլէ երազական աստղով, բայց ազգային Փէշքը լիւնն՝ թարգման մը, որ կ'առաջարկէ մեզ իւր պատրաստամտութիւնը: Բայց օսմանեան հողոյն վըսյ դեռ ոտք չըրած՝ պաշտօնեայք կը պահանջեն մեր իր զիջելը:

Այնուհետեւ ազատ՝ շրջելու քաղաքին մէջ՝ կը կորննք կ'անցնինք նեղ ու աղտոտ փողոցներէ, յուր սուրյատակներէ, եւ կը հասնինք քաղաքական հրկայատարարանն, ուր իմացընելով մեր ուղեւորութեան նպատակը՝ մաքսատան մէջ մեր արկներու քննութեան համար առնելթերակայ օգնական մը կ'առնուինք: Հիւպատոսն աշխուժեամբ ընկեր կու տայ մեզ թարգման մ'եւ գովասանք, եւ կ'երթմանք մաքսատան:

Հաս գոհ ըլլալով իրաց այս յալոյդ ելինք նկատմամբ՝ հանուժիւն գգայինք թճափառի զեարեւոյտէ: Տրտղիզնի, ինչպէս նաեւ այլ արեւելեան քաղաքաց փողոցներու վըսյ քիչ կանայք կը տեսնուին, եւ բայ ի Հայոց եւ ի Յունաց՝ ամենալ բողոքիկալ: Սակայն ցանցառ շին նաեւ շորհայի ղէղերն: գեղեցիկ եւ միանգամայն պըտոզ մահմետական կիր կը բանայ քօղն իւր այն թէ յանգղոյշն եւ յանգետս: Տեղ տեղ մարդէն բազմութիւն մը խռնած է առօրեայ մանրամուկ վըսյ խօտակցելու: Անգին կ'անցնին բեռնակիրերը ցմէրք կրկնած ծոած իրենց ուսոց վըսյ անհնէթեթ ծանրութեամբ բեռեր շարակամ: Քիչ տեղ մեր առջն կ'ըլլէ ուղեւորու կարւանն մը: Ատտած ներգեւած այս թշուառ արարածները մին միւսին ետեւ կարգաւ սողան եղած կը յառաջանան՝ ապշոգեմ ու անարտունջ, եւ ամէն ըսյլ փոխելուն՝ վզնն կախուած բազմօտիկը կը զօղանջէ, Բեռնի ծանրութեամբ դանաղացած իրենց թճեթեր կը ձմլոսին գեանոյն վըսյ, բայց իրենց գնացքը չի փոխուի: հանգարտըսյլ կը հետեւն ուղտապանին՝ որ գաւաղան ի ձեռին կարասանին աղաւէն կ'ըրթայ:

Իրիկունն՝ իբր ժամը հնգին՝ արձարանք կը խնդրուին բազմութեամբ, թեթէ միայն այս անուսն արժանի են այն քանի մը լեռնջ կրպակները, ուր կը ծախուին սուրճ, թէյ, անանգամեն բարկ օղի (mastic) եւ քանի մը տեսակ լիմոնջերն: Բարկ օղուս հետ, որ տեսակ մը մաքրողական բովելն է՝ կուէրն ուստիք գիրուդու կամ թփօղու մէջ լուծելով պարտատուած, կը բերեն նաեւ գաւաթ մը ջուր եւ ստիսայ մը կաղնիք, շաքար զինջօք, ձնկիթով, սակեմնձնրերով, դարապղպեղով եւ քացախի մէջ պահուած ուրիշ խաւարաներով լին: Ըստ սովորութեան մատերով պէտք է քաղել

հանել ամսեի մէջնը: անօրժակ կը բացուի ստոյլ: Մահմետականք հրապարակաւ շին խմեր ոչ բարկ օղն եւ ոչ այլ օղեկն ընկելի: Բայց շատերն ի տան կը խմեն, եւ յաման՝ սառնիչ չափաւորութեան: Երբ օրը տարածամբ, հազե թէ մկիթաց երկարեթիւ աստարակայ վըսյն ետիք կարգադրողն ուղեւորած ձայնը կը հնչէ, վաճառողք իրենց կրպակները կը գոցեն, եւ մահմետականք մկիթ կ'ըրթան սոյթթելու: Այն ատեն օրն անցած մնացած է. եւ եթէ միջոյրութիւն մ'առնու կընելու ձեռքին գիշերեն, սիսոյ լապտեր ի ձեռնին բարեխ է դուրս կ'ըլլէ:

Մեծաւ փութաշնուութեամբ սկսանք մեր ձամբողութեան պիտոյքը պատրաստել: Գեղորգ Մեքրպեան անուն հայ երիտասարդ մասինք մեղի թարգման, որ մեր գրագրին հետ՝ հայթայթեց հոգաց ուղղի պիտոյքն ու պաշարը: Մեզ եւ մեր ունեցածին համար քանի մը ձի բռնեցինք, օրոնց հարչ յանձն առին երկու շորպան:

Ամենայն ինչ պատրաստ է բայց մեզ կարելոր կ'երեւայ փորձել մեր ձիերն, որ այնչափ երկարամիգ ուղեւորութեան բազմալուսակ ճգայն տակաւ ոչ այնչափ ասակ կ'երեւան: Հըրջպըսութիւն մ'ըրկիք մերձակայ յոյն վանքին՝ որ Տրապիզոնի վըսյ իշխող քօղն կառչ լեբան բարձրաւանգակ դարաստիք մը վըսյ կանգնած է: Այս ձամբան մեր ձիերուն օրպիտութիւնը պիտի յայտնէր, վասն զի ձամբան շատ զտիթեթ, խորտաթր եւ կապճուտ է: Եւ ոչ մին գայթեթ, ուստի գտած ենք՝ որ եթէ ինամով գործած ենք՝ մինչեւ կարին կը հասցընեն զմեզ, ուր ձիերու մեծ առեւտուր կայ:

Յոյն այս վանքի, ուր երեց մը եւ քանի մը քօրք կը բնակին, հին գղեթի մ'անբակաց մէջ պատապարուած է. մեծ է իւր համբաւն ի մասնաւորի Յունաց ըսլ, ուր ուշտի կ'ըրթան Աստուածածնոր որ Սուսեւս կամ Մերիամ-անա կը յորջըրչի: Հին մուտուս մը կայ՝ որ Ս. Կուսին նուիրեալ է, եւ փորուած է ժայռի մէջ, որուն գաւիթը կը զարգարեն հնտաբարկան ստպածոյք քանդակներ:

Այս զարատափէն վեհ տեսարան մը բացուի աչաց առջև: Արքին տակն է Տրապիզոն, ըսլը ծալք կը պիտի, որուն ալեքները վետ վետ կը ճօճացընէ մեզ՝ ստիս մը, եւ որուն կապուտակութիւնն հետուն կը խառնուի երկինց լըթագոյն անհատութեան հետ. ձախ ու ալ կարճ կամբարունան ստամ նաձեւ ժաննեթայ լեւնէր, իսկ զտիթեթայ բլրակայ վըսյ՝ ծխախոտի եւ լազուտի (եգիպտացօրենոյ) անկարանք կը տարածուին, օրոնց մէջ կանայք կ'աշխատեն ըստ եղանակին, եւ օրոնց խիտ բաց գունով սարազները կարծե ուղաշտերը կը զարգարեն ծաղիկք:

Ղնանք ծարձարանդակին եւ քաղաքին քիչ մը հետուն՝ ծալքալեռ կանդած Սուրբ Սոփիա հռչակաւոր մկիթը գայիք: Հին յունական մատուս մըն է այն՝ մկիթի փոխառ. իսկ իւր կենդանի էակներ պատկերացընող քանդակներն խորտակուած են. կաղնոյ դասանակ մը միայնակ ու տիբատեսիլ՝ կը բոլոր պատաստի կամարի մը շուրջը: Երկու այլեւայլ ուղեւորութեամբ մուտքեր կը տանին

ներս, որոնց ամեն մին սպիտակակրօն մարտիբ ճահատ ունին երկու սնանց վրայ բարձուած, որոնք իբր շորս մեզք բարձրութիւն ունին. սեանց գլուխն երկու խոյակներ կը նստին, բայց մին միայն ի գլուխ հասնուած է բոլորովին: Մզկիթին քով իբր հնգետասան մեզք բարձրութեամբ կ'ամբաստայ շորերկուսի աշտարակ մը, որ զանգակատուն էր. ասկէ այժմ ետիւք կը կարգան: Հին զանգակները լռին կը կենան:

Արշաւադր ետ գարձանք: Աշոն առտու՝ կանուկ այգուն՝ պիտի թողուք Տրապիզոնն եւ պիտի ուղեւորիք զէպ ի կարին:

(Ըարաւնօթիւն)

Պ Է Կ - Տ Ա Ղ Ե Ի Մ Ա Ն Ա Ռ Թ Ի Ա

(Ըարաւնօթիւն Ի Կ Ի Լ)

Նշառալից եւ ստուերաշատ Մալաթիան՝ գէկ-տաղի վիճուտ անապատին ծայր սիւրուն ովասիս մին է: Աջ թէ պարզ պարտիզաշատ քաղաք մըն է, այլ՝ այսպէս ըսելու համար՝ մի միայն պարտէզ մը, որուն ստուերաշատ կանաչութեան մէջ գրեթէ բոլորովին կ'անհետանան քաղքի մը գորշ գետնատները, փողոցներն ու վաճառանոցները: Բայց այսպիսի քաղաքներ փոքր-Վսից ամէջ քիչ չեն: Մալաթիա իւր այս տեսքովն ստէն աւելի կը յիշեցնէ ՎԱյգեստան՝ Վանի պարտիզաքաղաքը. միայն այս տարբերութեամբ որ Վան իւր Այգեստանին հետ ունի նաեւ կարգաւորեալ կանոնաւոր քաղաք. ուր ընդհակառակն Մալաթիա այսպէս չէ. հոս պարտէզը քաղաք եղեր է:

Մուրքէ իշխանը 1838ին քանի մ'ամիս հոս մնաց: Այն ժամանակ դեռ Մալաթիա չէր անուանուեր քաղաքն, այլ Ապոլոսու: Իսկ այսօր Ապոլոսու անունն ամենեւին ծանօթ չէ հոստեղւ. այսպէս շուտով եւ դիւրաւ յիշատակն կը կորստի Արեւելը: Միայն շատ ծերերը կը յիշեն թէ հիմակուան ամայի Էսքի-Շէհրին, որ երկու ժամ հեռու է քաղաքէս գէպ ի հեւսարեւելք, ժամանակաւ մեծ եւ բազմամարդ քաղաք մըն է եղեր՝ Մալաթիա անուամբ, ուր ձմեռները կը բնակէին, իսկ ամառներն ընտանեօք Տոս կը գաղմէին: Սակայն եւ այնպէս այս մեծ քաղաքը՝ համեմատութեամբ քիչ ժամանակուան մէջ ինկած եւ բոլորովին մոռցուած է: Ալ այն տեղն ոչ ոք Մալաթիա կ'անուանէ՝ այլ իրաւամբ Էսքի Շէհր (« Հին քաղաք »):

Եւ ստուգիւ Մալաթիա շատ հին քաղաք է. իրեն հիմը դրուած կը համարուի Քրիստոսէն

իւր 2000 տարի յառաջ, այնպիսի ժամանակ մը՝ որուն պատմութիւնը դեռ թանձր քողով պատած է. այս քողը վերցնելու պարզելու պաշտօնն ունի Նոր ժամանակներս բաւական յառաջացած բեւեռագրագիտութիւնն: Ասորեստանացայ այս կողմերս արշաւելուն շորհիւր՝ բեւեռագրաց մէջէն Մալաթիայի ի հնուց գոյութիւնն կը հաստատուի:

Այսպէս՝ արդէն պատերազմատէրն Սաղմանասար Ա (1330—1310 Վ. Ք.) իւր ասպատակութիւններն յառաջ տարաւ մինչեւ Խանիւրաբատ առ Միլիտայ (Մալաթիա): — Թագաւորազար (Տիգրատպիղեսար) իւր թագաւորութեան երրորդ տարին (1114 °) Միլիտիա քաղքին դէմ գնաց, յերկիրն Խանիւրաբատ, յարեւմտեան ափունս Եփրատայ, որ անմիջապէս հպատակեցաւ եւ յանձն առաւ իւր տարեկան տուրք որք մետաղէ (այս է կապարէ) զոհանօթ մը տալ: — Ասուր-հասիրպաղը ժամանակ (884—860) Եփրատայ արեւմտեան ափանց վրայ գտնուող Խանիւրաբատի (Մելիտիէէ) թագաւորներն՝ Եփրատէն բաւական հեռու եղող Ասորեստանայց զինուց ձայնը լսելով՝ իւր իրենց եղած ազգաբարութիւն մը համարեցան, եւ փութացին իրենք իրենց կողմանէ ապաստակամ տուրք խաւել: — Սաղմանասար Բ (859—825) իւր 23 տարեկան հասակին մէջ (837) Եփրատն անցնելով Վիտա քաղաքն ու Միլիդի Լալլայի ամրութիւնն առաւ: — Իրաման-հիւարիի օրով (811—783) Դհուսպայ Նոյն ժամանակուան Մենուաս թագաւորն, որդի Խպուկինայ (825—790) Ասորեստանեայց ձեռքէն այն կողման շատ մ'երկիրներն ետ առաւ, ի մէջ այլոց նաեւ Միլիդ ընդ Խանիւրաբատի: Սակայն այս նուաճեալ երկիրները դեռ բաւական ժամանակ պատերազմի առարկայ եւ ըստ հետեւորդի պատերազմի դաշտ եղան. Արգիստէսի յաջորդն Սարգուրիս Բ՝ Միլիդ եւ կաստի քաղաքներն հանդերձ շրջակայ երկիրներովն Ասորեստանայց Ասուրան Գ թագաւորին ձեռքէն յափշտակելով վերստին Բիաննայի հպատակեցուց: Արգիստիս թագաւորութեան սկիզբն՝ Միլիդի թագաւորը կ'անուանուեր Խիլարուադա որդի Տուսեայ. իսկ Սարգուրիս Բ ի ժամանակուանն՝ որուն յաղթեց, կ'անուանուեր Խիլարուադա որդի Շախուի, որ թերեւս նախկին Խիլարուադայի թոռներն մին էր: Մենուասի ժամանակուան

¹ Համեմ. Պատմութիւն Բաբելոնի եւ Ասորեստանայց. Պրիլին. 1885. էջ 507—715. (Hommel, Dr. Fritz, Geschichte Babyloniens und Assyriens.)